

Uluslararası

TÜRK

SAVAS ESİRLERİ

SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI



Sultanbeyli
Belediyesi



MARMARA
UNİVERSİTESİ

ULUSLARARASI TÜRK SAVAŞ ESİRLERİ SEMPOZYUMU BİLDİRİ KİTABI

14-15 MART 2017, İSTANBUL

Editörler

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT - Prof. Dr. Yüksel ÇELİK

Prof. Dr. Leyla COŞAN - Doç. Dr. Ali SATAN

TÜRK TARİHİNİN HÜZÜN ADASI NARGİN

Telman NUSRETOĞLU*

Resmiye GARAYEVA

Birinci cihan harbi tarihin akışını değiştiren, Avrasya bölgesinde yeni jeopolitik dengeler ve devletlerin ortaya çıkmasına neden olan çok kanlı bir harp olarak dünya tarihine geçmiştir. Bazı tarihçilerin vermiş olduğu rakamlara göre bu dönemde savaşan taraflarca yaklaşık 8 milyon asker ve subay esir alınarak insanlık onuruna yakışmayan kötü şartlar altındaki esir kamplarında esir hayatı yaşamak zorunda bırakılmıştır. Bu esirlerin önemli bir kısmı çeşitli salgın hastalıklar ve aclıktan hayatını kaybetmiştir. Çarlık Rusyasının esir kamplarında çok daha elim hadiseler, insanlık dramları yaşanmıştır. Rus tarihçilerin vermiş oldukları rakamlara göre, Çarlık idaresi birinci cihan harbinde yaklaşık 2 milyon asker ve sivil esir almış, bunlarında yaklaşık altmış bini Osmanlı ordusunun payına düşmüştür.

Çarlık Rusyasının ardından Sovyet Rusyası da ideolojik saikler, Azerbaycan Türklerinin Türkiye'ye karşı ilgi ve yakınlığını zayıflatmak amacıyla tarih yazılımı alanında müstemlekecilik siyasetini sürdürmüştür. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgal güçlerince Kafkas cebhesinden esir alınarak Azerbaycanın Nargin adasına yerleştirilen binlerce asker ve sivil Türkün insanlık onuruna yakışmayan şartlar altında vermiş oldukları

* Dr., Türk-İslam Merkezi Müdürü, Bakü / Azerbaycan, t.nusretoglu@mail.ru

yaşam mücadelesi, Azerbaycan Türklerinin o esirlerle olan gönül bağı, ilişkileri, yardım çabaları 70 yıl boyunca objektif bir biçimde araştırılarak aydınlatılmamıştır. Özellikle Azerbaycan halkının desteğiyle aydınların, müteşebbislerin oluşturduğu “Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi”, “Muhtaçlara Kömek Cemiyeti”, “ Bakü Müslüman Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi”, “ Bakü Müslüman Milli Komitesi “, “ Gence Milli Müslüman Komitesi”, “Necat Cemiyeti”, “Kardeş Yardımı Derneği” gibi cemiyetler aracılığıyla Balkan ve I. Dünya Savaşı sırasında mültecilere, Anadolu’daki kardeşlerine verdiği destek, Rus işgaline uğrayan Türkiye’nin doğusunda yaşayan muhtaç kimselere, yetim ve yoksul çocuklara yönelik yardım faaliyetleri, Nargin adasında ölüme terk edilmiş olan Türk esirlerinin durumunun iyileştirilmesi, onların esirlikten kurtarılarak tekrar Türkiye’ye geri götürülmesi için gerçekleştirmiş olduğu yoğun çabalar ancak bağımsızlık döneminden sonra bazı araştırmalara konu olabilmektedir.

Daha Balkan savaşından itibaren cephelerden gelen acılı haberler Azerbaycan Türkleri üzerinde büyük tesir bırakmıştır. Savaşın seyriyle ilgili bu olumsuz haberler üzerine savaşan Osmanlı askerleri başta olmakla zor durumda kalan bölgenin sivil ahalisine yardım etmek için çalışmalar başlamıştır. Bakülü zengin iş adamları bu amaçla Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi’ni harekete geçirmiş, 1911 yılında yapılan Cemiyet toplantısında başta Cemiyetin bütün şubeleri olmak üzere ahalinin infak için seferber edilmesi, herkesin durumuna göre yardımlarda bulunması kararı alınmıştır.⁵⁸¹

Fahrettin Erdoğan hatıralarında şöyle yazıyor:

“Bakü’de Cemiyeti-Hayriyesi’nin toplanma yeri olan İsmailiye binasında Bakü milyonerlerinden Tağıyev Hacı Zeynelabidin efendi listenin başında gelerek yarım milyon altın para verdi. Diğer zenginler de 100.00 den az olmamak üzere herkes kudreti nisbetinde bağış yarışına katıldı.”⁵⁸²

Hacı Zeynelabidin Tağıyev her şeylerini geride bırakarak yurtlarını

⁵⁸¹ Sebilülreşid, IX/38-320, (1328) s. 226; Mirzebala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 66-67; B. Aslan “Kardeş Kömegi (yardımı)” ve Bakü Müslüman Cemiyeti-Hayriyesi, s. 47-50.

⁵⁸² F. Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, İstanbul 1954, s. 47-48.

terk etmek zorunda kalan Balkan mültecilerine maddi-manevi her türlü yardım yapmakla kalmamış aynı zamanda 1913 yılının sonlarında temsilcisini de Türkiye'ye göndererek fabrikalarında ürettiği malları uygun fiyatlarla Osmanlı ordusuna satmak teklifinde de bulunmuştur. Onun bu faaliyetleri Çarlık Rusyasının Gizli Polis İdaresinin de dikkatinden kaçmamış, bir ara Türk casusu ithamıyla gözaltına alınmıştır.⁵⁸³

Bakü'deki Türk Konsolosluğu binasının önünde "Hilal-i Ahmer"e yardımda bulunmak için Azerbaycan halkı mahşeri bir kalabalık halinde toplanıyordu. Bu heyecandan ürken Çarlık idaresi Türk Konsolosluğunu kapatmıştır.⁵⁸⁴

1911'de Azerbaycan'da kurulan Musavat Partisi Balkan savaşı esnasında bir beyanname yayınlayarak milleti uyandırmaya ve Türkiye'ye yardıma davet ediyordu. İstanbul'da çıkan *Sebilülreşad* dergisinde yayınlanan beyannamede şöyle yazılıyordu:

"...Dindaşlar! Biliniz ve agah olunuz ki, yegane ümidimiz ve çarei-necatımız Türkiye'nin istiklal ve tarakkisindedir. Eğer biz şimdi de kendimizin evvelki hissiliğimizden vazgeçmezsek, dünyanın gözü önünde hak, islamiyet ve milletimizi kaybedip ağyare ecir, tabi, adeta esir olacağımız şek ve şüpheden aridir.... Trablus, Bosna-Hersek, şimdi de Balkan meselesini çıkarıp her taraftan toplar, tüfekler bombalar, hancer ve nizalarını alarak alemleri-islam'ın kalbine sapladılar. Onu parçalamak ve tamamile payımal etmek istiyorlar..."

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Birinci Dünya Savaşı sırasında yardım heyetleriyle Anadoludaki işgal bölgelerine giderek harpzedelere yiyecek, giyecek, ilaç yardımları yaptıkları gibi Çarlık Rusyasının Kafkasya Valiliği nezdinde onların her türlü haklarını da savunmaya özen gösterdiği biliniyor.⁵⁸⁵

Kafkas cephesinde savaşın başlamasıyla Rus ordusunun ve Ermeni çetelerinin saldırılarıyla karşı karşıya kalan Batum ve Kars bölgesinin Müslüman halkı son derece ağır bir duruma düşmüştü. Hayriye Cemiyeti

⁵⁸³ Aşırılı Akif, *Nargin (Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı)*, İstanbul 2013, s. 9.

⁵⁸⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Musavat Partisinin Kuruluşu*, s. 11.

⁵⁸⁵ *Kardeş Yardımı*, Bakü 2016, s. 142-156.

tarafından bölgeye gönderilen Hüsrev bey Sultanov oradaki olayları şöyle tasvir ediyordu:

“Savaş başlar başlamaz Karsta Ermeniler haddini aşarak harekete başladı ve Müslümanları öldürdüler...Orada Rus Hükümeti bir icraat yapamamış, belki de olayların olmasına müsamaha göstermiştir. Bunu ayrıca düşünmelidir. Çünkü Ermenilerin Müslümanlara karşı düşmanlığı kadar özerk büyük Ermenistan idealine ulaşmak için oraları Müslümanlardan temizlemek düşünceleri de vardı.. Sınırlardaki Oltu, Tavus, Kars, Ardahan, Kil, Çaldır, Artvin ve Ardanuç bölgelerinde Ermeni çetelerinin Müslümanları katletmelerine karşılık hükümetin en iyi icraatının olaylara göz yummak olduğuna dair yüzlerce örnek getirilebilir.”⁵⁸⁶

Cemiyet-i Hayriye, A. Topçubaşov başkanlığındaki bir heyeti Kafkasya Genel Valisi Grandükün yanına göndermiş, heyet Doğu Anadolu'da Ermeni çetelerinin de aktif iştirakiyle Türklere karşı yürütülen zulüm ve katliamların önlenmesi talebinde bulunmuştur. Rus yönetimi yardım heyetine şöyle cevap vermiştir.

“siz Kafkasyalı Müslümanlar, bizim düşmanımız olan Türklere yardım etmek istiyorsunuz. Savaş vaziyetinin devam ettiği bir ortamda Rusiya buna izin vermez.”⁵⁸⁷

“Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi”, “Bakü Müslüman Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi”, “Bakü Müslüman Milli Komitesi” gibi cemiyetler Nargin adasında kaderine terk edilmiş Türk esirlerinin dertleriyle dertlenmiş, onlara yiyecek, giyecek, ilaç götürmüş, evlerinde ağırlamış, yaklaşık 500 kadar Türk esirin adadan kaçırılmasını planlamış ve bunu başarmıştır.⁵⁸⁸

Birinci Dünya Savaşının başlamış olduğu 29 Ekim 1914 tarihinden Türk-Rus savaşının fiilen son bulduğu 15 Aralık 1917 tarihine kadar en fazla Türk asker ve sivilin esir alındığı cephe Kafkasya cephesidir. Rus

⁵⁸⁶ Husrev Paşa Sultanov, “Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harbzedelere Yardım Şubesinin Faaliyetleri”, *Kardeş Yardımı*, s. 142.

⁵⁸⁷ Aşırılı Akif, *Nargin*, Babialı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013, s. 23.

⁵⁸⁸ ADTA, f.495, iş 77

tarihçisi V.V. Poznahirevin verdiği bilgiye göre de Ocak 1918 itibariyle Türk esirlerin yerleştirildikleri bölgeler ve esirlerin tamamı içindeki oranları açısından Kafkas Bölgesi %57, 8 ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Poznahirev Rusyadaki arşiv belgelerine dayanarak yaklaşık 8-10 bini sivil olmak kaydıyla savaş sırasında alınan Türk esirlerin toplam sayısını 64.500 olarak göstermiştir.⁵⁸⁹

Bu rakam kesin olmamakla birlikte Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından 1917 yılı sonlarında Türk esirlerinin durumu hakkında bilgi almak için İskandinavya'ya gönderilmiş olan Yusuf Akçuranın verdiği rakamlarla da örtüşüyor. Akçura raporunda Rusyada 60.000 Türk esirin bulunduğunu ve bunun yaklaşık yarısının Kuzey Kafkasyaya yerleştirildiği hakta bilgi vermektedir. Sivil esirlerin büyük çoğunluğu Kars, Ardahan, Batum, Erzurum, Erzincan gibi Anadolu'da Rusların işgal ettikleri yerlerden götürdükleri genellikle Ruslarca şüpheli telakki edilen, Ermenilerin iftiralari sonucu Rus askerleri tarafından yakalanan yaşlılar, küçük çocuklar ve kadınlardı.⁵⁹⁰

Çarlık yönetiminin, sivil esirleri de askeri esirler olarak yansıtmaya çabaları, çocuk-yaşlı, asker-sivil ayırımı yapılmadan bütün esirlerin aynı kamplarda tutulması sivil esirlerin sayısının tesbiti açısından engeller oluşturmaktadır.

Kafkasya Cebhesinde esir götürülmüş asker ve subayların önemli bir bölümünün yerleştirildiği veya başka esir kamplarına gönderilmek üzere orada tutulduğu bir istasyon kampı olan Nargin adası çok önemlidir. 1915 yılının başlarında kurulmuş olan Nargin esir kampından sadece 1917 yılında yaklaşık 20 bin Osmanlı esiri Rusyanın farklı kamplarına gönderilmiştir.

Nargine esir kampının kurulması fikri Sarıkamış faciası sonrası ortaya çıkmıştır. Rus Ordusu 15 bin Osmanlı askerini Sarıkamışta esir alınca ve bir de bunların üzerine Kafkasyanın başka cephelerinden getirilen

⁵⁸⁹ V. V. Poznahirev, "1914-1924 Yılları Arasında Rusya'daki Asker ve Sivil Savaş Esirleri: Belgeler, Gerçekler, Araştırmalar", St. Petersburg, "Nestor-İstoriya", 2014, s. 56.

⁵⁹⁰ Açık Söz, 4 Dekabr/Aralık 1917, No. 620.

esirler eklenince açlık, susuzluk, ağır koşullar altında salgın hastalıklar, ciddi sayıda sorunlar başkaldırmıştır. Türk esirlerin daha önce gönderilmiş olduğu Samara kampı da dolduğu için esir alımı durdurulmuş ve Hazar denizinde, Baküye en yakın bir ada olan Narginde böyle bir esir kampının kurulması fikri doğmuştur. Kafkasyadaki esirler arasında salgın hastalıklar ciddi boyutlara varınca bu hastalıklar Rusyaya taşınabilir endişesiyle de esirlerin çoğunluğunun Kafkasyada bırakılması eğilimi ağırlık kazanmıştır. Rusya İmparatorluğu Nakil ve Sıhhiye Yüksek Komiseri Prens Oldenburksi 27 Ocak 1915 tarihinde Bakü Donanmasının komutanı admiral E. V. Klyupfele mektup yazarak Hazar adalarının birisinde böyle bir kampın kurulması için izin istemiştir. E.V.Klyupfelin onayı sonrasında, Kafkas Cephesi'nde savaş devam ederken gerekli incelemeleri yapmak üzere Prens Oldenburksi Tiflis'ten Bakü'ye gelerek Bakü Şehir Polisi Müdürü albay İ. P. Martinov ve Bakü Gubernatörü V.V. Alişevski ile birlikte Nargin adasında incelemeler yapmış, adanı esirlerin tutulması açısından amaçlarına uygun bulmuş, burada barakalar inşa edilmeye başlanmıştır.⁵⁹¹

3.5 km kare yüzölçümüne sahip, Bakü körfezini denizden ayıran Nargin, eski ismiyle Büyük Zire (Arapça cezire kelimesinden türemiştir) Abşeron yarımadası'nın güneyinden 15 kilometrekare uzaklıkta bulunmaktadır. Hazar'a çıkan deniz yolları Büyük Zire - Nargin adasının çevresinden geçiyor. XVIII yüzyılda Rusya'nın "Svyatoy Gavril" ("Kutsal Cebraıl") firkateyni bu yerlere gelip çıktığında denizciler Büyük Zire'ni Baltık Denizi'ndeki adaya benzetmiş, I Petro'nun şanına Nargin adlandırmışlar. 1915 tarihinden itibaren bu yılanlı ada Azerbaycan Türklerinin hafızasında dramlar, vahşetlerin yaşandığı hüznü ölüm adası olarak kendine yer edinmiştir. Azerbaycan şairlerinin şiirlerinde de bu hüznü iz bırakmıştır. Nargin yalnız Anadolu Türklüğünün değil Azerbaycan Türklüğünün de fedakar, kahraman, vatansever evlatlarını alıp götürerek Türkiyeyle Azerbaycanı acıda da birleştirmiştir. Önce Osmanlı askerleri, sonra da 1918-1920 tarihlerinde bağımsız Azerbaycan cumhuriyetinin Milli Ordusunu kurmuş olan Türkçü, Milliyetçi subaylar bolşevik inkılabının hemen akabinde hapsedilerek Nargin adasına götürülmüş ve

⁵⁹¹ Musa Kasımlı, "Azerbaycana Getirilmiş Osmanlı Herbi Esirlerinin Talehi", Ayna 2 Ağustos 2008.

bu ölüm adasında kurşuna dizilmiştir. On ikisi general 27 albay olmak üzere Azerbaycan Milli Ordusunun 290 subayı Rus işgali sonrası adada vahşice katledilmiştir. Bunların arasında Azerbaycanın ilk savunma bakanı Habib bey Selimov,, general İbrahim ağa Usubov, general Emir Kazım Kacar, general Abdulhamit bey Kaytabaşı, Alyar bey Haşimbeyov da vardı.

Nargin adasında daha önce tahtadan yapılmış barakalardan ibaret bir hapishane vardı. O zamanlar bina olarak bu adada yalnız bir deniz feneri vardı. Mahpuslar için tahtadan birkaç ranza yapılsa da genellikle onlar toprağın üzerinde uyumak zorundaydılar. Mahpus yakınları Hacı Zeynelabidin Tağıyeye müracaat ederek Narginin ağır koşullarından şikayetlenmiş, ondan yardım istemişlerdi. Hayırsever iş adamı Tağıyev de yeni inşa etmiş olduğu değirmen binasında bazı değişiklikler yaparak buranın hapishane olarak kullanılması için çarlık yönetimine teklifte bulunmuş bu teklif kabul görmüştür.⁵⁹²

Nargin hapishanesi boşaltıldıktan sonra savaşın başlamasıyla birlikte oradki kullanışa yarasız haldeki eski barakalara Sarıkamış cephesinden esirler getirilmeye başlanmıştır. Daha 1915 yılının başlarında Nargin esir kampına yaklaşık 10.000 esir getirilmiş, her barakaya 125 kişi yerleştirilmiştir. Kampın barakaları tahtadan yapılmış, döşemesizdi. Duvarlar ise her türlü dış tesire açık, örtüsüz ve kireçsizdi. Bu sebeple şiddetli rüzgar barakaları örselemiş, pencerelerde kırılan camların yerine kağıt parçaları ve paçavralar sokuşturulmuştur. İklim şartlarına uygun çatılar yapılmadığı için yağmur ve şiddetli fırtınalar esnasında yağmur suları ve aşırı miktarda kum açık yerlerden içeri girerek koğuşların her tarafına nüfuz ediyordu. Adaya ilk getirilen esirlere kamp idaresinin verdiği tek şey ince saman şitlerdi. Bunun dışında yorgan, yastık gibi eşyalar verilmemişti ve kısa sürede parçalanan şiltlerin yerine yenisi de verilmiyordu. Sonradan adaya getirilen esirlerin çoğu tahta üzerinde yatıyordu. Adaya yoğun olarak esir sevk edildiği zamanlarda bir krevette 2 esir yatırılıyor, bazen de toprak üzerinde uyumak zorunda kalıyorlardı. Kampın mustakil yemekhanesi ve çamaşırhanesi yoktu. Esirler yemeklerini yattıkları koğuşta yapıyorlardı. Bu nedenle de farelerin istilasına uğramıştı. Bu durumlarda periodik olarak

⁵⁹² Gılman İlkin, *Türk Ordusu Bakıda, AzAtam*, Bakı 2003, s. 3.

tathirat/dezinfeksiyon işlemi yapılmadığından kamp sıhhi şartlardan çok uzaktı. Dr.Aleksandrov bu durumu: "...pek kuvvetsiz ve ölüme yakın olan esirlerin üzerinde milyonlarca sinek vardı" şeklinde ifade etmektedir.⁵⁹³

Tiflisten demiryoluyla Baküye oradan da Rusyanın farklı bölgelerine nakledilen Türk esirlerin yolboyu çektiği sıkıntılar, yaşadığı acılar, ölümler haktaki haberler istasyon bölgelerinde yaşayan Müslüman Türkler arasında yayıldıkça adeta "Kardeş kömegi" parolası ile tarihte eşi-benzeri görülmemiş bir yardım çalışmaları da başlamıştır.

Bir esir Türk subayı trenle Azerbaycanın Gence şehrinin "Deliler" istasyonundan geçerken karşılaştığı manzarayı şöyle anlatmıştır:

"...Vagonumuzun etrafında köylülüler görünmeye başladılar. Bize çay ve sigara ikram ettiler. Hepsinin yüzünde kederli çizgiler vardı. Pencereden yüzlerine dikkatle bakıyordum. Dille söyleyemedikleri acılarını bu çizgilerden aktığını görüyordum. Orta boylu, top sakallı bir köylü boynunu omuzuna doğru kırmış, gözleri yaşarmıştı. Gözlerimiz bir-birine bir süre takılı kaldı. Nihayet doldu ve taşı. Esir bir Türk subay ile Gence'li bir Türk köylü konuşmadan, tanışmadan bütün içlerini bir-birlerine dökdüler. Moral varlıkları bir-birle kucaklaştı. Hiç ölmeyen kutsal duygu".⁵⁹⁴

Bakü'de Türklerle karşılaşan esirler onlardan çok sıcak ilgi ve yardımlar görmüşlerdi. Alış-veriş için muhafızlar nezaretinde Bakü şehrine çıkarılan esir subaylardan biri:

"Bakü müslümanlarının hakkımızda gösterdikleri hissiyat-i aliyeyi hiç bir vakit unutmayacağım. Bu gün bize edilen ikram ve i'zaz o derecede idi ki, şehirde daha fazla dolaşarak bir çok yerlerini görmek niyyetinde iken sarf-ı nazar ederek trene avdet ettik".⁵⁹⁵

"İkdam" gazetesinin 3, mart 1915. no. 60 sayısında yazıyor: "Azerbayan Türkleri Bakü'ye getirilen Türk askerlerini görmek için Bakü

⁵⁹³ Cemil Kutlu, *I Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 89-90.

⁵⁹⁴ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975, s. 23-24.

⁵⁹⁵ Cemil Kutlu, *agt*, s. 67-68.

İstasyonu'na akın etdiler. Onlarla konuşmak ve yardımcı olmak için büyük çaba sarfediyorlardı. Fakat çoğu zaman esirlerin başında bulunan Rus askerler halkı trenlere yaklaştırmıyordu.”

Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir düşerek Rusya'nın iç bölgelerine gönderilen Faik Tonguç, hatıralarında Bakü İstasyonu'ndan geçerken gördüklerini şöyle anlatmaktadır: “Kafkasya'nın Tiflis'ten sonra ikinci büyük şehri olan Bakü, minareleri kubbeli camileriyle uzaktan görülüyordu. Şehir ve civarının beşte dördünü Türkler teşkil ediyormuş. ...Bizi istasyonda indirmediler, bizi görmek için İstasyona akışan halkı bizden uzak tuttular. Hat boyunca toplanmış binlerce insan saf gözlerini bize dikmişler, esir kardeşlerini eşsiz hüznle seyrediyorlardı. Yüzleri, renkleri kendilerine benzeyen, vagon pencerelerinden gördükleri başların kendilerinden birer parça olduğunu anladıklarına şüphe yoktur”.⁵⁹⁶

Demir yoluyla Bakü'ye eşalonla getirilen binlerce askeri esir geceler deniz limanından “Knyaz Borodanski” gemisinde Nargin adasına taşınıyordu. Bakü zenginleri ve halk ayaktaydı, neye mal olursa olsun kardeşlerine yardımda bulunmak için ada'ya sızmanın yollarını arıyorlardı.

Nargin Adası'nda tutulan askeri esirlerden Hakkı Mehmet de buradan kurtulduktan sonra, 1 Şubat 1918 tarihli ifadesinde, Azerbaycan Türklerinin esirlere yaptıkları yardımlar hakkında şunları kaydetmektedir: “...Bu zamana kadar Bakü milyonerlerinden merhum İsrail Gacırof'un zevcesi Seniha Hanım her hafta zabitan ve efradımızı ziyaret ederek birçok muavenette bulunmuş, hatta hastalarımıza bizzat pansuman ve masaj gibi büyüklükler de göstermişti. Fakat bir müddet sonra Ruslar bu hanımın da adayı ziyaret etmesini men etmişlerdi. “Verilen yemekler pek fena, ekmek çamur gibi idi. Bakü milyonerlerinden Müslüman bir zat Rusların verdikleri siyah unu alarak onun yerine beyaz un ita edip pek büyük bir iyilikte bulunmuştur.”⁵⁹⁷

1915 Yılı Nevruz Bayramı'nı Azerbaycan halkının önüne bir

⁵⁹⁶ Faik Tonguç, *Birinci Cihan Harbinde Bir Yedek Subayın Hatıraları*, Ankara 1960, s. 112.

⁵⁹⁷ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler*, Atatürk Üniversitesi, TAED, Erzurum 2010, s. 41-42.

kardeşlik imtihanı olarak koyan Azerbaycan Türk gazeteleri, bunu kendileri için de bir imtihan olarak görmekteydiler. Nitekim, yaklaşım Nevruz Bayramı dolayısıyla gazete sahipleri ve yazarları Bakü'de, Necat Maarif Cemiyeti idaresinde toplantı yaparak, "Kardeş Kömeyi" adıyla geliri harpzedede Müslümanların ve Nargin'de zülme uğrayan esirlerin yararına kullanılacak bir gazete çıkarmaya karar verdiler. İlk önce gazeteyi çıkarmak üzere bir heyet oluşturuldu. Bu heyete "İkbal" gazetesinden Mehmet Emin Resulzade, "Seda" gazetesinden Haşım bey Vezirov, "İkdam" gazetesinden Mahmut Nedim Karagözov seçildiler. Alınan karar gereği "Kardeş Kömeyi" gazetesinin ilk sayı Nevruz bayramının ikinci günü çıkarılacak, o gün Bakü'de başka bir gazete yayınlanmayacak, yalnız "Kardeş Kömeyi" çıkacak ve çalışanlara ücret ödenilmeyecek, her kes gönüllü çalışacaktır. ⁵⁹⁸

"Kardeş Kömeyi" gazetesi bir gün geismekle 11 mart 1915'te bir nusha olarak çakırılıyor.⁵⁹⁹ Gazetenin imtiyaz sahipliğini ve sorumlu müdürlüğünü Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi başkanı Mirza Asadullayev üzerine aldı. Gazetenin çıkarılması için gerekli olan kağıt Haşım bey Vezirov, Orucov Kardeşleri ve "İkdam" gazetesinin sahibi Ali Muhtar Alekperov temin etti. Bazı kaynaklar gazetenin satışından elde edilen gelirin Kars çevresinde yaşayan Müslüman harpzedelere gönderildiğini bildirse de dönemin gazetelerinde biriken paranın Nargindeki Türk esirlerinin ihtiyacı için harcanacağı yönünde de haberler yayınlanmıştır.

Cemiyet-i Hayriye esirlerle daha yakından ilgilenebilmek ve serbest bir şekilde yardımların ulaşmasını sağlamak amacıyla, Bakü'deki Türk esirlerinin "resmi himayeciliğini" üzerine almak istemiştir. Hükümet nezdinde yapılan girişimler sonucunda resmi izin alınmış ve böylece Cemiyet, esirlerin bulundukları yerlere rahatlıkla girip çıkma ve oraları kontrol edebilme hakkına sahip olmuştur. Cemiyet ilk olarak Nargin Adası'nda giyecek ve yiyecek sıkıntısı çeken Türk esirlerin yararına olmak üzere halktan yardım toplamaya başladı. Bu amaçla çeşitli etkinlikler,

⁵⁹⁸ "Kardeş Kömegi", 11 mart 1915.

⁵⁹⁹ "Açık söz" gazetesi 1917-ci il 7 Aralık.

toplantılar tertip edildi, tiyatro günleri düzenlendi. Haftada bir gün (Pazar günleri) Nargin'deki Türk esirlerinin Bakü'ye çıkarılarak gezdirilebilmesi için de izin alındı. Böylece Türk esirlerin haftada bir gün de olsa o çok kötü şartlardan kurtulup rahat etmeleri, dinlenmeleri sağlanıyordu.⁶⁰⁰ Çarlık Rusyasının devrildiği günlere kadar Nargin adasındaki durum böyle devam etti, lakin inkilabla birlikte ciddi bir yönetim boşluğu da ortaya çıkmış oldu, durum daha da kötülüşdi, günlerle adaya yiyecek, içecek gitmedi. O günlerde adadaki insani drama dikkat çeken isimse Azerbaycanın ünlü aydını ve siyaset adamı Dr. Neriman Nerimanov oldu.

“Hümmet” gazetesi 1917, 28 Kasım tarihli sayısında şöyle yazıyor: “Nerimanov Bakü Dumasına seçildikten sonra onu uzun zamandır rahatsız eden Nargin adasında bulunan Türk esirlerinin durumu ile ilgileniyor. O, fikirdaşlarıyla birlikte Duma'da bir komisyon kurarak Nargin adasına gönderilmesi gerekliliğini beyan ediyor. Diğer yandan Muhtaçlara Kömek Cemiyeti, esirler için yardım kampanyalarını sürdürürken, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Türk esirlerin durumunu daha yakından görmek ve ihtiyaçlarını daha iyi tetkik etmek üzere adaya Mustafa Bey Alibekov'u göndermiştir. Mustafa Bey burada yapmış olduğu incelemeler sonucunda, Nargin esir kampında 9 binden fazla esir bulunduğu hakta bilgi vermiştir”.

«Açıq söz» gazetesi 1917-ci il 7 Aralık tarihinde yazıyor: Bakü Şehir Duması “Soruşturma Komisyonu” üyeleri Neriman bey Nerimanov, Ebdülbağı Memmedov, Ağa Muhammed Mürselov, Almanya, Danimarka ve İsviçre büyükelçilik çalışanları Nargin adası'nda tutuklu bulunan Türklerin durumu ve yaşam koşulları hakta bilgi almaya gittiğinde dahşete düştüler. Binlerce asker ve sivil esir tahta barakalarda sağlıksız ortamda yatıyordu. Baraklar arasında yapılan çadırlarda durum daha dayanılmazdı. 400 kişilik hastanede ağır hastalara tıbbi yardımda bulunmak için ilaç sıkıntısı yaşanıyordu. Tutukluların benzi atmış, her türlü maddi ve manevi sıkıntı çekiyorlardı. Haftalarca içme suyu verilmiyordu. Rus ve ermeni muhafızlar esirleri ciddi rejimde tutuyor, aşırı kaba davranıyorlardı. “Soruşturma komisyonu” üyeleri Nargin'de gördüklerini şöyle yorumluyor:

⁶⁰⁰ Betül Aslan, agm., s. 44.

“Cezire’de (cehennem adası) yaşanan korkunç durumun izlerini gören komisyon üyeleri hıçkırığa hıçkırığa ağlamaktan kendilerini tutamadılar. 400 kişilik hastanede 1200 hasta balık gibi bir birinin üzerine dökülmüştü, bazıları can veriyordu, kimisi “Efendim su”, “Efendim yemek” diye yakarıyordu. Diğer tarafta bir kaç gün önce ölmüş 40 esirin naşı birbirinin üstüne yığılmış halde duruyordu. Cezirede günde 40 kadar esir açlıktan, susuzluktan soğuktan, hastalıktan ölüyordu. Sırtlarına giymeye bir şey, ısınmak için yakmaya yakıtları yoktu. Bazıları başlarının altına tuğla koymuşlardı .Tahte üzerinde uyumaktan çoğunun yanlarında büyük yaralar oluşmuştu. Adada 700 kadar seksen yaş üzeri yaşlılar, 2 yaşından 15 yaşına kadar çocuk vardı ve bunların hepsi Kafkasya cephesi’nden getirilmişti. Burası bir cezire (ada) değil, mezardır. Öyle bir mezardır ki 1000 kişiye kadar adam böyle bir kuyrukta o mezara gömülmek sırasını bekliyor”.

Neriman Nerimanovun 28 Kasım 1917 tarihli «Hümmet» gazetesinde “Göz Yaşı Döktüren Cezire” makalesi toplumun vicdanında büyük bir infiale neden oldu. Nerimanov şöyle yazıyordu: “Keşke ben bu cezireye (Nargin’e) gitmeseydim, keşke bir deri, bir kemik vücutları, hayata yumulmakta olan gözleri, ah-zar eden insanları görmeseydim. “Efendim, su!”, “Efendim, yemek”, “Efendim, kıyafet!” diye çekilen ah-u zarları duymasaydım. Çıplak, dudakları soğuktan titreyen, yüzleri bozarmış babasız-anasız küçük balalarla söyleşmeseydim. Hastanede başları tuğla üste can veren askerlere karşılaşmasaydım! Bin iki yüz insan yavrusu hazır ölüm nobetinde, altı bin de bu kuyruğa hazırlanıyor. Tifmi, vebamı veya bir baska hastalık mı? Hayır. hayır!

Açlık! Susuzluk ve soğuk! ...Gözlerine baktığımda sanki demek istiyorlar: Siz insanmısınız? İnsaniyete dair yasalarınız var mı? Zavallı millet yavrularına cevabınız nedir? Ben ağladım, ben günboyu merezler arasında gün geçiren, türlü-türlü hastaların feryatını duyan, onların son dakikalarına alışık biri olmama rağmen, gördüyüm manzaraya dayanamadım ağladım ...”

Azerbaycan basını adada tutulan Türk esirlerin Rus ve Ermeni muhafızlar tarafından dövüldüyü, zalim muamelelere maruz bırakıldığı yönünde de makaleler yayınlamaktaydı⁶⁰¹

⁶⁰¹ Açık Söz, 15 Ocak 1918.

Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu milli komiteler Nargin'deki Türk esirlerin durumlarını iyileştirmek, güncel ihtiyaçlarını karşılama gibi faaliyetlerin dışında, onların adadan firar ederek Türkiye'ye ulaşmalarını sağlamak için de gizli çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu konuyla ilgili Rusya, Azerbaycan ve Türkiye arşivlerinde pek çok belge mevcuttur. Konuyu daha çok Rusya arşiv bilgileri esasında aydınlatmaya çalışacağız. Esirlerin himayesini kendi üzerine alan Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, yukarıda da belirtildiği üzere esirlerin belirli günlerde Bakû'ye çıkarılmaları için gerekli olan izni alabilmişti. İşte bu izin çerçevesinde 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında "Türk Bayramı Günü" sekiz Türk esir subay şehre bırakılmış ve bir daha geri dönmemişlerdir. Büyük ihtimalle bu esirlere Cemiyet üyeleri tarafından yardım edilerek, İran'a kaçmaları sağlanmıştır ki; bu olaydan sonra Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin adayı ziyaret etmesine kısıtlamalar getirilmiştir. Nitekim 16 Nisan 1916 tarihli Bakû Arama Polisi Müdürü Rudenkonun raporunda da, Cemiyet-i Hayriye'nin bu kaçırılma işini planladığı yönünde şüpheler ifade edilmiştir.

Azerbaycan Türklerinin başlattığı "Gardaş Kömeyi (Yardımlı)" faaliyetlerinde en önemli görev üstlenenlerden biri Dr.Xosrov bey Sultanovdu. Anadolu'ya gönderilen ilk yardım heyetinin başında yer alan Sultanov, Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Rus Hükümetinden Müslüman harpzedelere yardım için izin almasından sonra Cemiyet tarafından Kafkas Cephesi'nde savaştan zarar gören ve mülteci konumuna düşen Müslümanlara yardım etmek üzere esas temsilci olarak görevlendirilmiştir. Bu temsilcilik merkezi ofisi de Tiflis'teydi.⁶⁰²

Özellikle Bakû'nün Müslüman petrol milyonerleri şahsi girişimleriyle, "Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, "Gardaş Kömeyi Derneği", "Türk Esirlerine Yardım Komitesi", "Muhtaçlara Kömek Cemiyeti" "Müslüman Kadınlarının Hayriye Cemiyeti" aracılığıyla Trabzon ve Kafkasya bölgesindeki harpzedelere, Nargin ada'sındaki Türk savaş esirlerine her türlü yardımda bulunmuştur. Azerbaycan kamuoyunun bu işe gösterdiği ilgi ve alaka Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ni olumlu yönde etkilemiştir. Sadece savaş bölgelerinde yaptığı faaliyetlerle

⁶⁰² M.Aliyev, "Xosrov bey Sultanov" Bakû 1991.

yetinmeyip, Müslümanların sahipsiz kalmış yetim çocuklarının evlere, yuvalara yerleştirilmesi ve onlar için sığınacaklar açılması işini önemle ele alarak, çalışmalarına bu yönde de hız vermiştir. Maddi ve manevi yardımlar dışında vefat eden esirlerin İslami şartlara göre defnedilmesi işini de Cemiyetler üstlenmiştir⁶⁰³

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Narginde tutulan yüzlerce özürlü esirin adadan tahliye edilerek memleketlerine gönderilmesi için de yoğun gayret serfetmiştir. ⁶⁰⁴

Bu cemiyetler esirlerin kamptan firar etmesine yardım etmiş, hatta bunu örgütlemişlerdir. Kaçan esirlerin önce İran'a geçmeleri sağlanıyor oradan da Tebriz yoluyla Anadolu'ya gönderiliyordu.

Azerbaycan'da bulunan esir Türklere Gence Gençlik Örgütü de yardım etmekteydi. Esirler, Nargin adasındaki toplama kampına götürülmezden evvel Gence istasyonunda mola verirlerdi, işte bu örgütün faaliyetleri de bu noktada başladılar. Bu örgüt, eğer vagonlarda taşıma sırasında ölen esirler varsa bunları İslami şartlara göre defnederdi. Sadece 1914 yılı sonu 1915 yılı başı arası dönemde esirlerin Kafkas cephesinden taşınması sırasında 15.000 Türk esirinin 7000'i açlık, soğuk ve bulaşıcı hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁶⁰⁵ . Hasta ve yaralı esirlere Gence Belediye Başkanı Halil Bey de yardımda bulunmuş ve Gence valisiyle görüşerek istasyon yakınındaki bir binanın hastane olarak tahsis edilmesini sağlamıştır. Hastanenin etrafı tel örgüyle çevrelenmiş ve askeriye devredilmiştir. Bu hastanede ortalama 200 esir bulunmaktaydı ve esirlerin sorumluluğunu kendisi de esir olan Türk subayı Murat Bey üstlenmekteydi. Naki Keykurun, herhangi bir ücret talep etmeden esirlerin gönüllü tercümanlığını yapmıştır. ⁶⁰⁶

Kafkasyalı Türk Gençleri tarafından kurulan "Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi" de bu uğurda etkin faaliyetler yürütmüştür.

⁶⁰³ B.Asan, "Kardaş Kömegi (Yardımları) 2000, s. 133.

⁶⁰⁴ Açık söz, 16 ocak, 1918.

⁶⁰⁵ V.V.Poznahirev, *age.*, s. 85.

⁶⁰⁶ M. Akkor. "I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir kampları" s. 138.

“Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi” üyesi olan gençler gizli faaliyete geçmişlerdir. Bu gençler Ermeni çetelerine karşı savaşılabilmek için milli orduya gönüllü asker topluyor, Nargin'deki esirleri kaçırmak için uğraş veriyorlardı. Balıkçı kayıklarını kiralayarak sık sık Nargin'e «balık avlamaya» çıkıyor, başarıyla dönüyorlardı. Türk subayları kaçıracak bağ evlerinde saklıyorlardı. Ünlü yazar Gilman İlkin yazıyordu: “Tutukluların bazıları fırsat bulup kendilerini denize atıyor, yüzerek Bakü'nün Şıh köyüne yaklaşp kurtuluyorlardı. Tekne ile tek tek kaçanların sayısı günden güne artıyordu. Bakü köylüleri de esir Türk'lerin kaçırılmasına yardım ediyor ve köylerde saklıyorlardı.”⁶⁰⁷

Nargin adası'ndan kaçırılan Türk esirlerinden Vecihi ve Bahaddin efendiler Bakü milyoncusu Tağıyevin gayretleri ve fedakarlığı ile İran'a geçmeye muvaffak olduklarını ve oradan Süleymaniye yolu ile vatana ulaştıklarını ifade etmişlerdir.⁶⁰⁸

Azerbaycan Türkleri kendi bölgelerinde bulunan Nargin esirlerinin firarına yardımcı oldukları gibi Avrupa Rusyası'ndan ve Sibiry'a'dan kaçıp kendilerine sığınan Türk esirlerini kurdukları menzil örgütleri ile İran üzerinden Türkiye'ye gönderiyorlardı. Aynı şekilde Bakü Türkleri Orenburg'dan Türk esirlerin kaçışını organize eden gizli komite için İran pasaportu temin etmiştir. Kaçırılan esirlere yol harclığı da verilerek tren yolu ile Aşkabat'a geçişleri sağlanıyor, oradan başka bir gizli komite aracılığıyla İran'a gönderiliyordu.⁶⁰⁹

Rusya'lı araştırmacılar Nargin'deki esirlerin firarının Sibiry'a'dan başlatıldığını ve bunların arasında bir bağ olduğunu belirtmektetirler .Albay A.V.Poltaratski'nin ve Jandarma suvari kaptanı Gusakov'un mahkeme tahkikatlarında ve raporlarında bildiriliyor ki, Mayıs 1915'te, 9'uncu Kolordu Generalı Ali İhsan Paşa Sibiry'adan kaçtı. Bu olaydan kısa süre sonra Nargin'den kaçışlar başladı. İlk olarak izin alındı, oysaki kaçış önceden planlıymış. İki ay sonra, Temmuz'un ilk günlerinde izin notuyla Yüzbaşı Şükrü Şaban, erler Fikri Şakar ve Yusuf İbrahim adayı terk etti. 29 Temmuz'da beş esir – binbaşı Süheyil İzzet ve Ferat Tursun, teğmen

⁶⁰⁷ Gilman İlkin. *age.*, s. 13.

⁶⁰⁸ Tasvir-i Efkâr 10 Haziran 1334/1918. No:2486; C. Kutlu. “I. Dünya Savaşında... s. 294.

⁶⁰⁹ Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul 1964, s. 38-39.

Yagub Mustafa- oğlu, teğmen Yusuf Ziya ve Hüseyin Hilmi adayı terk ettiler. A.V.Poltaratski'nin raporunda kaçışın organize ve iki grup halinde gerçekleştirildiği, dış destek olmadan bunun mümkün olamayacağı özellikle belirtiliyor; Bakü Müslümanları esirlerin ada'dan kaçırılması için ciddi bir şekilde örgütlenmişlerdir. Temmuz sonunda tam 31 polis operasyonu düzenlendi. Vapurlar ve akla gelen her yer didik-didik aransa da, hiç bir şey bulunmadı. Aslında esirler bir kaç gün önce özel apartman dairelerinde ve ucuz otellerde gizli tutuldu. 1 Ağustos tarihinde Rus-Kafkas Derneği üyeleri esirleri İran Astara'sına getirdi. Büyük ihtimal ki, onlara sahte İran pasportları ve diğer belgeler verilmiştir. Kıyıya yaklaşan feribot esirlerle beraber Tebriz'e yol aldı.

Bakü milyoncusu Hacıağa Habibullayev'in şirketine mahsus gemi ertesi gün Tebriz'e ulaşmıştır. Görünüşe göre, Prens A.P.Oldenburski başlangıçta işin bu yönünü – Türk esirlerinin Bakü Müslümanları ile aynı soydan olduğunu dikkate almadı. A.V.Poltaratski zamanında olaydan haberdar olsaydı Türk subayları 2 Ağustos akşamı Astara geçişinde müayene olunurken orada gözaltına alınabilirdi. Kaçış haberi hızla şehire yayıldı, Bakü jandarması kaçışı öğrendiginde 7 Ağustosdu.⁶¹⁰

Esirlerin kaçırılmasında Müslüman Kadın Cemiyetinin de ayrıca rolü vardı. Milyoner İsmail Hacıyev'in eşi Sona Hanım Hacıyeva Ada'ya her gelişinde gıda ve çeşitli hediyeler getiriyordu. Türk esirler bu kadını çok sever, anne diyorlardı. O, bazı durumlarda geceye kadar adada kalır, esirlerin kaçırılması için plan yapıyordu. Bu işde Bakü zenginleri İsmail Bey Safaraliev, Murtuza Muhtarov ve Acar Aşurbekov ona yardım ediyorlardı.⁶¹¹

Türk esirlerinin sistematik bir biçimde adadan kaçırılması Çarlık idaresini rahatsız ediyor, Kafkasya Genel Valiliği Bakü Jandrama İdaresine bu kaçışlara yardım eden şahısların tesbit edilmesi, gerekli önemlerin alınması için talimatlar veriyordu. Bu talimat doğrultusunda esir kamplarına, istasyonlara, hayır cemiyetlerine ajanlar yerleştiriyor,

⁶¹⁰ V. V. Poznahirev, *Türk Savaş Esirlerinin Durumu*, s. 180.

⁶¹¹ K. Pahalyuk, *Prostranstvo Plena Pervoy Mirovoy: lager dlya turetskih plennih na ostrove Nargen. (1915-1918)*

Azerbaycan aydınları, iş adamları sürekli izleniyordu. Akif Aşırılı arşiv araştırmaları esasında kendisini Enver paşanın kardeşi olarak tanıtan, Yunan asıllı, Sivastopol doğumlu, akıcı türkçesi olan ajan İvan Konstantinov Antonoidinden bahsetmektedir. Bu ajan Türkiyeye kaçmak için imkan arayan bir Türk kılıfında Türk esirlerinin kimlerin vasıtasıyla ve hangi yollarla Türkiyeye kaçırıldığını tesbit etmeye çalışıyordu ⁶¹²

Arif isimli bir esir Türk subayı yazdığı şiirde Nargin ceziresini zulm ocağı, mezar, «islamların metfeni» olarak tarif eder.

Nargin dedin, fakat nedir,
Nasıl yer o acaba,
Deniz içinde kocaman büyük,
Siyah bir kum
Eziredir fitratı onun,
Yılanların yatağı.
Yaratmışdır insanları
Öldürmeye bayağı.
Cellat, o yer müzalimin,
Vahşetlerin meskeni
İsmi koyulmalı mezar ve yahut,
İslamların metfeni. ⁶¹³

1916.yılından itibaren esir kamplarının Kızılhaç heyetleri tarafından ziyaret edilmesiyle birlikte Danimarka ve İsveç Cemiyetleri de Rusya'daki faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Almaniya ve Avusturya-Macaristan devletleri Rusya'daki vatandaşlarının ve bilhassa savaş esirlerinin himayesini İsveç ve Danimarka hükümetlerine havale etmişlerdir. İsveç ve Danimarka ülkeleri bu işin üstesinden gelebilmek için Rusya'daki faaliyetlerini "B" şubesi adı altında sürdürmüştür. ⁶¹⁴

Kısa zamanda Kızılhaç sayesinde "B" şubesi temsilcileri Rusya'nın

⁶¹² A. Aşırılı, *age.*, s. 55.

⁶¹³ Gılman İlkin, *age.*, s. 3.

⁶¹⁴ Yusuf Akçura, Raporu, s. 15.

her tarafındaki Alman ve Avustriya-Macaristan esirleriyle ilgilenerek Sibirya ve Kafkasya dahil bütün esir kamplarına ulaştı. İsveç Kızılhaç heyeti 1917. Ekim'inde Güney Kafkas'ya giderek burada en büyük esir kampı olan Nargin'i ziyaret etmiştir. Kızılhaç temsilcileri Sahil Kand ve Ragnar Tennman 7 Ekim 1917 tarihli raporlarıyla Nargin'de olup bitenleri dünya kamuoyunun dikkatine sunmuşlardır. Bu rapor üzerine harekete geçen Petrograd İsveç Büyükelçiliği, 10 Ekim 1917. tarihinden itibaren Rusya Dışişleri Komiserliği'ne peş peşe üç nota gönderdi. Notalarda, Nargin'deki iskan, sağlık ve iâşe durumunun çok kötü oluşu belirtilerek bunların islahı için tedbir alınması, eğer tedbir alınamazsa kamptaki esirlerin tahliye edilerek İran hükumetine teslim edilmesi isteniliyordu. Sahil Kand ve Ragnar Tennman Bakü'de olarken Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, siyasi parti üyeleri ve Bakü Şehir Duması Askeri temsilcileriyle Nargindeki şartların iyileştirilmesiyle ilgili bir dizi görüşmeler yapmışlardır.⁶¹⁵

Bolşeviklerin işbaşına geçmesiyle kamplardaki denetim ve kontrol da kısmen gevşemiş oldu. Bu fırsattan yararlanan Bakü Türkleri adaya heyetler gönderip esirlerin durumunun iyileştirilmesi, sorunların tesbit edilmesi için uğraşmaya devam etmişlerdir. Bakü'de oluşturulan "Amele ve Asker Vekilleri Şurası'nın Hususi Komitesi" Nargin'e heyet göndererek esirlerin tabi olduğu kötü şartları belirlemiştir. Bunun üzerine harekete geçen Bakü Şehir İdaresi, siyasi partiler ve yardım cemiyetlerinin desteğini de sağlayarak, askeri şura temsilcileriyle yapılan müzakerelerden sonra Nargin için aşağıdaki kararı almıştır:

1. Nargin adası'na kesinlikle esir gönderilmemesi,
2. Adadaki hastaların Bakü Askeri Hastanesi'ne nakledilmesi,
3. Malûllerin tahliye edilmesi,
4. Alman konsolosluk memurları ve İsveç vatandaşları gibi sivillerin serbest bırakılması,
5. Adaya yeterli ölçüde su rezervinin sağlanması,
6. Esirlerin kıda rejiminin iyileştirilmesi,

⁶¹⁵ C. Kutlu. *I. Dünya Savaşında...* (ATAŞE. A.1-10, K.2190.D.5.F3.).

7. Zaruri camaşırların temin edilmesi.

Bu kararların uygulanması için gösterilen iyi niyete rağmen İsveç görevlilerinin raporlarından görünen o ki, bu kararların çoğu uygulanamamışlardır. Alınan tedbirlere rağmen esirlerin durumunda iyiye doğru değişikliğin olmadığını tesbit eden Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Türk esirlerine yiyecek ve giyecek sağlamak ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İsmailiye binasında "Muhtaçlara Kömek Cemiyeti" adı altında bir yapılanmaya gitmiş ve Azerbaycan'da yayınlanan gazeteler aracılığıyla halkı tekrar esirlere yardıma çağırmıştır. Cemiyetin başkan yardımcısı Oruç Orucov 1917 yıl 30 Kasım (noyabr) "Açık söz" gazetesinden halka şu şekilde sesleniyordu:

"Cezirede beşbinden fazla dindaş ve milletdaşlarımız bi-ilaç bir halde yaşamaktadırlar. Onaların bu gurbet ve esarette tek ümitleri ancak bizleriz. İhtiyaç büyük olduğu için, büyük yardıma ihtiyaç vardır. Binaenaleyh insaniyet ve milliyet namına felaketzedelere merhamet elinizi uzatınız. Her türlü yiyecek, yorğan, döşek, yastık ve sair yardımlarda bulununuz..."

Nihayet, Bakü Duması "B" şubesi temsilcilerinin ve Neriman Nerimanov'un başkanlığındaki komisyonun önerilerini kabul etmiş oldu. Tiflis'e, Kafkasya Genel Valiliğine gönderilen acil telegramın cevabında Nargin esir kampından en ağır hastaların çıkarılmasına ve ada'daki esirler için yardım toplanmasına izin veriliyordu. Bundan sonra Müslüman Ulusal Komitesi ve Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti Nargin askeri kampında komisyonun belirlediği üç yüz hasta - Türk, Alman ve Avusturyalı esiri şehirde 16. Lazarettde yerleştirdi. Bakü ve Gence şehirlerinde askeri kamplarda ağır koşullarda acı çeken yaşlılara, kadın ve çocuklara yardım amacıyla tedbirler alındı, çocuk yurtları oluşturuldu. «Açık söz» gazetesi (7 Ocak 1917) yazıyordu:

"... Nargin'de esir sıfatı ile yaşamakta olan 130 bebek Türk yavruları şehre getirilerek Çemberekent önündeki mülkte yerleştirilmiştir. Bu yavrulara bakmayı «Muhtaçlara yardım» Cemiyeti taahhüt aldı ve her meharici üstlenmiştir. Bu yetimler evini korumak topluma her ay 10 bin liraya mal olacak".

Bakü'de, Safa Maarif Cemiyeti "Mevlid-i Nebi" dolayısıyla İsmailiye binasında bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantıya başta Hacı Zeynelabidin Tağıyev olmak üzere, Azerbaycan'ın pek çok önde gelen şahsiyetleri katılmıştır. Bu esnada Bakü'de bulunan harpzele yetimler ve esirler için büyük bir ziyafet verilirken, bu toplantının sonunda da onlar için yardım toplanmıştır. Yine Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde "Mevlid-i Nebi" dolayısıyla mescidlerde harpzele Müslümanların yararına bağışlar yapılmıştır. Mesela; Kürdemir'deki mescid'te Hüsnü Efendi vasıtasıyla, 267 rubl 25 kuruş toplanarak Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ne gönderilmiştir. Neşri Maarif Mektebi'nde okutulan Mevlid-i Nebi'den sonra 188 rubl toplanarak, makbuz karşılığında Cemiyet-i Hayriye'ye teslim edilmiştir.⁶¹⁶

Astsubay Hafız Feyzulla ve Mustafa Hamdi "Hümmet" gazetesinin 1918 yılı 31 Mayıs tarihli sayısında yazıyorlardı:

"Nargin adasında zulüm ve zillate direnen esirler arasında, anne, baba, akraba ve evlerinden ayrı düşmüş beşten on beş yaşın altındaki Türk çocuklarının değerli hayatlarının yok olmaması, istikballerinin temini için şefkatli bir baba gibi ilgi-kalbe sahip olan Neriman bey cenablarının adada, çocuk gibi gözyaşları dökerek gezdiğini, bu yetimlerin başlarını sıgallayarak «yavrularım sizi Bakü'ye götüreceğim» diye vaadiyle bu masumların ahuzalarını teskin ettiğini görünce ... ona dualar ettik ..."

Azerbaycan aydınları yazılarıyla haykırarak Kafkasya Cebhesinde, Nargin'de yaşananlara isyan ediyor, Türk milletinin, masum insanların başına getirilen musibetlere karşı seslerini yükseltiyordu. Hüseyin Cavidin "Harb ve felaket", Abdullah Şaikin " Bir Perdeli Dramı", Ali Nazminin "Marş ileri"si, Ali Razi Yusufzadenin "Misafirlere", Ahmet Cevatın "Zavallı", Ömer Faik Nemanzadenin "Ben kimim" yazıları bunlardan bazılarıdır. Gazete ve dergilerde yayımlanan makale ve şiirlerde Azerbaycan aydınları Osmanlı'nın yıkılış sürecini, binlerce Türk asker ve mültecisinin cephelerde, kamplarda ölümle, hastalıkla, açlıkla boğuşmasını hazmedemiyorlardı.

⁶¹⁶ "Açık Söz", 7 Ekim (Oktyabr) 1915, no. 5. "Açık Söz", 11 Ocak (Yanvar) 1917, no.82.